

Η ιδέα της προόδου. Μια φιλοσοφική και κοινωνικοϊστορική προσέγγιση

1. Εισαγωγή

Η αλματώδης και ανεξέλεγκτη πλέον ανάπτυξη της τεχνοεπιστήμης είναι ασφαλώς ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εποχής μας. Η ανάπτυξη αυτή και ο τρόπος με τον οποίο συντελείται παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αντίληψη που έχουμε σήμερα για την ιδέα της προόδου: μια αντίληψη, ωστόσο, που, όπως επιτακτικά προκύπτει από την ανάδυση των σύγχρονων κοινωνικών, ηθικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων, θα πρέπει να αναθεωρηθεί το συντομότερο.

Αποδεικνύοντας την αντιφατικότητα, την ασυνέχεια και τη μη γραμμικότητα της σύγχρονης έννοιας της προόδου, το άρθρο αυτό επιχειρεί να δώσει φιλοσοφικά και κοινωνικοϊστορικά τεκμηριωμένα ερείσματα για τη διαλεκτική σύνθεση μιας νέας, ελπιδοφόρας προοδευτικής πορείας.

Βέβαια, ακόμη και στην αρχαιότητα μπορούμε να ανιχνεύσουμε, όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια, θεωρίες και απόψεις για την ανθρώπινη πρόοδο. Σημαντικότερο πάντως στάδιο στην εξέλιξη της ιδέας αυτής ήταν ο 17ος αιώνας, που με την αξιοσημείωτη επιστημονική του ανάπτυξη σηματοδοτεί μια νέα ιστορική περίοδο: μία περίοδο κατά την οποία η ανθρωπότητα ξεπερνάει το στάδιο μιας μακρόχρονης στασιμότητας και εισέρχεται σε μια ραγδαία εξελικτική πορεία.

Σήμερα ωστόσο, η ραγδαία τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη, συνυφασμένη με μια αστική ιδεολογία της προόδου στα πλαίσια ενός κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής –με την κατάργηση της κοινής ιδιοκτησίας και την ανάδειξη των ταξικών ανταγωνισμών ως κύριων μοχλών της Ιστορίας– διατάραξε τις σχέσεις ισορροπίας του ανθρώπου με τη φύση και οδήγησε τελικά στην υποβάθμιση και την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος¹.

Έτσι, η ραγδαία αυτή όσο και απρογραμματίστη, στο ευρύτερο πλανητικό πεδίο, άνοδος της τεχνοεπιστήμης, άρρηκτα επίσης συνυφασμένη με έναν εργαλειολόγο λόγο και μια πλήρως εξορθολογισμένη και ωφελιμιστικά προσανατολισμένη δράση –που αναπτύσσονται στο βάρβαρο κλίμα ενός καταστροφικού επιστημονικού θετικισμού και ενός αγοραίου αδηφάγου νεοφιλελευθερισμού– εγείρει σημαντικότερα ερωτήματα: ερωτήματα που σχετί-

ζονται με τον ορισμό, τη γραμμικότητα, τα όρια και τις συνέπειες της προόδου. Η διαύγηση των σημαντικότερων αυτών ζητημάτων –με τις ιστορικές, κοινωνικές, ηθικές και περιβαλλοντικές τους συνιστώσες– αποτελεί στις μέρες μας ένα από τα πρώτιστα καθήκοντα της φιλοσοφικής σκέψης.

Βέβαια, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η σύγχρονη ιδέα της προόδου, η οποία θα πρέπει να αντιδιαστέλλεται από τον νατουραλιστικό όρο της εξέλιξης, έχει τις ρίζες της στη χριστιανική διδασκαλία και στη μεσσιανική ελπίδα². Η άποψη αυτή στηρίζεται, ίσως, εν μέρει και στην ισχυρή επίδραση που είχε αλλά και συνεχίζει να έχει ο Προτεσταντισμός στη διαμόρφωση της νεοφιλελεύθερης δυτικής σκέψης και στην ανάπτυξη και εδραίωση της καπιταλιστικής κοινωνίας³. Την άποψη του μεσσιανισμού –πάντα σε σχέση με την πρόοδο και με μια φαντασιακή εξωθησικευτική, στην περίπτωση αυτή, σωτηρία– τη συνδέει μάλιστα ο Καστοριάδης και με τον μαρξισμό και το επιστημονικά θεμελιωμένο πρόταγμά του⁴.

Ωστόσο, οι ρίζες της ιδέας της προόδου φαίνεται πως χάνονται πολύ πιο βαθιά μέσα στον ιστορικό χρόνο παρουσιάζοντας ευδιάκριτες συνάψεις τόσο με τη φιλοσοφική σκέψη όσο και με την κοινωνική, ιστορική αλλά και επιστημονική εξέλιξη.

Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσω να φωτίσω μερικές ενδιαφέρουσες, ίσως, πτυχές αυτών των ζητημάτων, εδράζοντας κυρίως το λόγο μου σε μια φιλοσοφική όσο και κοινωνικοϊστορική προσέγγιση της έννοιας της προόδου.

2. Μια φιλοσοφική προσέγγιση της ιδέας της προόδου

Αν ως πρόοδος νοείται το εξελικτικό πέρασμα, στη βάση μιας εγγενούς αμοιβαίας σχέσης ποιότητας και ποσότητας, από ένα χαμηλό επίπεδο-στάδιο σε ένα ανώτερο, τότε προφανώς η έννοια της προόδου (progress) σχετίζεται άμεσα με την αλλαγή και την κίνηση, που δεν πρέπει βέβαια εδώ να θεωρηθεί απλά σαν μετατόπιση στο χώρο αλλά σαν γίγνεσθαι⁵.

Υπό το πρίσμα αυτό, η πρόοδος δεν θα μπορούσε να αποτελεί, σε μια πρώτη θεώρηση, στοιχείο της ελεατικής σκέψης, μια που η φιλοσοφία κυρίως του Παρμενίδη και του Ζήνωνα απορρίπτει την ιδέα της κίνησης. Για τον αρχαιοελληνικό οντολογισμό η έννοια της προόδου φαίνεται πως αντιβαίνει στην αμετάβλητη έννοια του όντος. Η νέωση και η πρόοδος σχετίζονται μάλλον με την πλουραλιστική φιλοσοφία παρά με τη μονιστική⁶. Βέβαια, ο ιδρυτής της ελεατικής σχολής και δάσκαλος, όπως λέγεται, του Παρμενίδη, ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος, παρουσιάζεται να πιστεύει, κατά κάποιον τρόπο, στην ιδέα της προόδου, αφού φαίνεται να λέει ότι: «Οι θεοί δεν τα φανέρωσαν όλα εξ αρχής στους ανθρώπους· αλλά ψάχνοντας οι άνθρωποι βρίσκουν με τον καιρό το καλύτερο»⁷. Σύμφωνα μάλιστα με τον W.K.C. Guthrie δεν αποκλείεται να είναι ο Ξενοφάνης η κοινή πηγή όλων των ορθολογιστικών θεωριών για την πρόοδο του ανθρώπου, έτσι τουλάχιστον όπως αυτές κυκλοφορούσαν τον 5ο π.Χ. αιώνα⁸. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, είναι βέβαιο ότι ο Κολοφώνιος «μεταλαμπάδευσε την ιδέα, που ταίριαζε καλά με τις επιθέσεις του εναντίον των θρησκευτικών αντιλήψεων του Ομήρου και του Ησιόδου»⁹. Αλλά και η διαλεκτική σκέψη του Ηράκλειτου, που περιέχει την κίνηση, το γίγνεσθαι, ως εγγενές της στοιχείο δεν μπορεί να θεωρηθεί ξένη προς την ιδέα της προόδου.

Για τον Πλάτωνα, που είναι ο συνεχιστής της αρχαιοελληνικής οντολογικής παράδοσης, θα μπορούσε βέβαια η πρόοδος να συσχετισθεί με τον φαινομενικό, μεταβαλλόμενο κόσμο των αισθήσεων, όχι όμως και με το αληθινό και αμετάβλητο ον, τον πλατωνικό κόσμο των Ιδεών, τον νοούμενο κόσμο. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ingemar Düring¹⁰, ο Πλάτων ακολουθώντας τον δικό του δρόμο σκέψης κατέληξε στην ίδια άποψη με τον Παρμενίδα, θεωρώντας ότι μόνο ένας στατικός κόσμος μπορεί να είναι νοητός, σε αντίθεση με την κίνηση και τη μεταβολή, που δεν μπορούν να είναι νοητές.

Τις δυσκολίες της παρμενίδειας και πλατωνικής οντολογίας προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο Αριστοτέλης με τις έννοιες του «δυνάμει» και του «ενεργεία». Όπως συναφώς πάλι αναφέρει ο I. Düring: «... με τη διδασκαλία για τις έννοιες «δυνάμεις-ενεργεία» ο Αριστοτέλης ρίχνει μια γέφυρα ανάμεσα στη διδασκαλία του Πλάτωνα για τις υπερβατικές μορφές και στη δική του για τις ενεργοποιημένες μορφές· όπου το είναι ορίζεται ως πραγματικό είναι, ως ουσία, έχει την έννοια της ύπαρξης, της ενεργείας»¹¹.

Η θεωρία αυτή μπορεί επομένως να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της κίνησης και της μεταβολής—άρα και το πρόβλημα της εμφάνισης του νέου μέσα στο ον και συνακόλουθα το πρόβλημα της προόδου—χωρίς να χρειασθεί να προϋποθέσει κανείς το μη ον ως λειτουργικό στοιχείο της μεταβολής. Όπως σχετικά αναφέρει ο Αριστοτέλης: «Σύμφωνα με τη θεωρία μου όλα προέρχονται από κάτι το οποίο υπάρχει δυνάμει, δεν υπάρχει όμως ενεργεία»¹². Κατά τον Σταγειρίτη, το μη ον παίρνει τώρα την έννοια μιας συγκεκριμένης δύναμει ύπαρξης, «υπάρχει δυνάμει ή δυνητικά»¹³.

Αν τώρα, σε αναλογία προς την αριστοτελική έννοια της ύλης (δυνάμει ον), θεωρήσουμε την κοινωνία ως το δυνάμει ον, που με τη συνεχή ιστορική κίνηση έχει εμπραγματοωθεί στη σημερινή κοινωνική μορφή (ενεργεία ον), τότε μπορούμε να υποθέσουμε, ότι μέσω μιας νέας κοινωνικής κίνησης (μεταβολής, ρήξης ή επανάστασης) θα μπορούσαμε να μεταβούμε πάλι από το δυνάμει στο ενεργεία· θα μπορούσαμε, δηλαδή, αξιοποιώντας τη δυνατότητα να προχωρήσουμε στη δημιουργία του νέου.

Από την άλλη πλευρά, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μπερντιάεφ: «Η διαδικασία του γίνεσθαι και η διαλεκτική της εξέλιξης του κόσμου είναι δυνατότητες μόνο επειδή υπάρχει το μη ον. Αν δεχθούμε μόνο το ον, δεν υπάρχει γίνεσθαι ή ανάπτυξη, οποιουδήποτε είδους. Το νέο στη δημιουργία του γίνεσθαι προκύπτει από την καρδιά του μη όντος»¹⁴. Στην περίπτωση επομένως αυτή, η αλλαγή και η πρόοδος προϋποθέτουν την ύπαρξη του μη όντος, αυτού που δεν είναι το ον.

Είναι σαφές ότι η εννοιολογική αυτή προσέγγιση της προόδου σχετίζεται άμεσα με τη διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ, βάσει της οποίας οι αντιθέσεις και οι αντιφάσεις των εννοιών ανήκουν στην ουσία της πραγματικότητας. Έτσι, ακολουθώντας τη γνωσιοθεωρητική μέθοδο του Χέγκελ, όπως αυτή αναπτύσσεται στο κεφάλαιο της Λογικής για την «άπειρία» και για τη σχεσιακή θεώρηση των εννοιών «άπειρο-περατό»¹⁵, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι έννοιες της προόδου και της στασιμότητας υπόκεινται σε μια νοηματική αλληλεξάρτηση, παρουσιάζοντας μιαν εσωτερική αντίφαση, που περιέχει την άρνηση και των δύο, αφού η πρόοδος μπορεί να νοηθεί ως εγγενής άρνηση της στασιμότητας, όπως ακριβώς και αντιστρόφως, η στασιμότητα μπορεί να νοηθεί ως άρνηση της προόδου¹⁶.

Αν θεωρηθεί ότι η πρόοδος είναι η άρνηση της στασιμότητας, προς μια θετική κατεύ-

θνωση, τότε ο προσδιορισμός της στασιμότητας συνυπάρχει στη θεώρηση αυτή. Πρόοδος, στην περίπτωση αυτή, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ένα σταθερό, στάσιμο (στιγμαία) σημείο εκκίνησης, που από τη μεριά του θα «κινήθει» ως μέρος του γίνεσθαι, προς μια θετική (πρόοδος) ή μια αρνητική (οπισθοδρόμηση) κατεύθυνση. Το πέρα δώθε προόδου-οπισθοδρόμησης (παρακμής) δεν θα πρέπει να περνάει αναγκαστικά από το στάδιο της στασιμότητας. Έτσι, στο πλαίσιο της εγελιανής Λογικής, πρόοδος και παρακμή συνυπάρχουν επίσης σε μια νοηματική αλληλεξάρτηση αντιθετικών εννοιών, που παρουσιάζει, ωστόσο, σε πρακτικό επίπεδο, και μια ιστορικά τεκμηριωμένη σύζευξη.

Αναφερόμενος στη φιλοσοφία του Χέγκελ, και γενικότερα στον γερμανικό ιδεαλισμό, ο Windelband παρατηρεί σχετικώς ότι, με βάση το τριαδικό σχήμα «θέση, άρνηση και άρνηση της άρνησης», όλες οι έννοιες με τις οποίες το ανθρώπινο πνεύμα προσπαθεί να συλλάβει την πραγματικότητα συνυφάνονται σε ένα ενιαίο σύστημα¹⁷. Σύμφωνα με τον Χέγκελ: «Το φαινόμενο είναι η γένεση και η φθορά που ούτε γεννιέται ούτε φθείρεται αλλά υπάρχει καθ'αυτό και αποτελεί την πραγματικότητα και την κίνηση της αληθινής ζωής»¹⁸.

Όπως εξάλλου σημειώνει ο Ε. Μπιτσάκης, με βάση τις αρχές του διαλεκτικού υλισμού: «Ενότητα και πάλη των αντιθέσεων, κυριαρχία της μιας πλευράς της αντίθεσης, καταστροφή της υπάρχουσας κατάστασης και δημιουργία μιας νέας· οι στιγμές αυτές είναι θεμελιώδεις στη κίνηση του όντος»¹⁹.

Σε θεωρητικό επομένως επίπεδο διακρίνουμε μια σχεσιακή αναγκαιότητα μεταξύ των εννοιών, μια διαλεκτική εναλλαγή και συνύπαρξη ταυτότητας και διαφοράς, που στοιχειοθετεί μια θεωρησιακή αναγκαιότητα με πρακτικές, ωστόσο, και κοινωνικοϊστορικές, γενικότερα, προεκτάσεις. Το τέλος επομένως της ιστορίας δεν έχει επέλθει και δεν φαίνεται ότι θα επέλθει στο άμεσο μέλλον, εκτός κι αν ο άνθρωπος αποφασίσει να το επιφέρει με την οίηση και την ύβριν του.

3. Μια κοινωνικοϊστορική προσέγγιση

Η κοινωνικοϊστορική προσέγγιση της ιδέας της προόδου παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες, μια που στην περίπτωση αυτή απαιτείται μια συνολική μελέτη της ανθρώπινης ιστορίας και των νομοτελειών που τη διέπουν. Σε μια προσπάθειά του να διερευνήσει τις προοπτικές της ανθρωπότητας υπό το πρίσμα της λογικής της ιστορίας, ο Β.Α. Βαζιούλιν²⁰ υιοθετεί ουσιαστικά το εγελιανό τριαδικό σχήμα «θέση, άρνηση και άρνηση της άρνησης», γιά να οδηγήσει τη διερευνητική σκέψη, από την κατάσταση μιας αρχικής συλλογικής δραστηριότητας και υποστήριξης της ζωής του ανθρώπου ως μέλους της κοινότητας «υπό το φως της φύσης» (θέση), στην κατάσταση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων υπό καθεστώς ιδιωτικής ιδιοκτησίας, που κορυφώνεται με την κεφαλαιοκρατία (άρνηση των προηγούμενων σταδίων), και τελικά σ' ένα στάδιο, που θα συνεχίσει να οδεύει, όπως υποστηρίζεται, προς τον κομμουνισμό, ως το «τελευταίο τμήμα της μεγάλης έλικος της ιστορίας» (άρνηση της άρνησης).

Η επίδραση της εγελιανής σκέψης μπορεί να ανιχνευθεί και στη μαρξιστική αντίληψη της προόδου, τόσο στον τομέα των κοινωνικών σχέσεων όσο και σε εκείνον των παραγωγι-

κών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Το ζήτημα βέβαια της προόδου αποτελεί ένα βασικό θέμα για το συνολικό έργο του Μαρξ²¹, και είναι σίγουρα έργο άλλων, ειδικών, να το παρουσιάσουν και να το φωτίσουν. Από τη μεριά μου θα προσπαθήσω εδώ να προβάλω κάποιες απόψεις σχετικές με την αντιφατικότητα της προόδου, που όσον αφορά την ποιτική θεματική της προόδου

ισχυροποιεί την ιδέα μιας θρυμματισμένης αντίληψης γι' αυτή, απαλλαγμένη από κάθε αδιάπτωτη γραμμικότητα, η οποία θα επιτρέψει και πιθανές οπισθοδρομήσεις: οι αναλύσεις του *Μανιφέστου* παρουσιάζουν εδώ εξαιρετικές αποχρώσεις, απαγορεύοντας κάθε δογματικό *arbitrio*. Είναι έτσι που το πέρασμα από τη φεουδαρχική εκμετάλλευση στη καπιταλιστική εκμετάλλευση, εάν το θεωρήσουμε ως διαιώνιση και μάλιστα ως επιδείνωση της εκμετάλλευσης, αναλύεται σαν να παράγει μια μορφή διαυγούς συνείδησης: «οι άνθρωποι υποχρεώνονται, επιτέλους, να δουν κατά πρόσωπο την κοινωνική τους κατάσταση, τις αμοιβαίες τους σχέσεις με καθαρή ματιά» (σ. 35). Από αυτό φαίνεται καθαρά ότι η ιστορική διαδικασία, άρα και η πρόοδος, είναι αντιφατική: στην τρομερή κυριαρχία «του εγωιστικού υπολογισμού» υπάρχει τουλάχιστον το πλεονέκτημα της υποκίνησης ενός αποφεναικισμού της συνείδησης, ως προς την ίδια την εκμετάλλευση μία υπόσχεση, ως προϋπόθεση για μελλοντικές εξεγέρσεις! Ένα κακό εδώ, και μάλιστα το χειρότερο, προκαλεί, επομένως, συγχρόνως, το καλύτερο!²²

Στο πλαίσιο των αντιλήψεων αυτών, η βιομηχανική, για παράδειγμα, πρόοδος, οδηγεί συγχρόνως στη σφουρηλάτηση μιας επαναστατικής ενότητας των εργατών, ενώ, γενικότερα, μια κοινωνία μπορεί να προοδεύει υπό μία μορφή και, σε άλλο πεδίο, μπορεί να οδηγείται αναγκαστικά, μέσα από αντιφατικές διαδικασίες, στην οπισθοδρόμηση.

Έτσι, σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη, η πρόοδος στο κοινωνικό επίπεδο δεν είναι συνεχής ή γραμμική, αλλά εμφανίζει μια έκδηλα σύνθετη και αντιφατική πορεία, με προοδευτικά άλματα σε κάποιους τομείς και εμφανή σημάδια στασιμότητας ή και οπισθοδρόμησης σε κάποιους άλλους. Ωστόσο, η πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων και κατ' επέκταση και της υλικής παραγωγής συνδέεται, κατά τον Μαρξ, με την επιστημονική πρόοδο και θεωρείται ποσοτική, σωρευτική και στην ουσία της συνεχής²³.

Με την ανάπτυξη της επιστήμης –που ουσιαστικά αρχίζει τον 17ο αιώνα και γνωρίζει μια πρώτη κορύφωση τον 18ο κυρίως αιώνα– αρχίζει πράγματι να προβάλλει στο προσκήνιο μια ποσοτική ιδέα της προόδου, καθόλου ξένη προς τα ποσοτικά μετρήσιμα επιστημονικά μεγέθη και γενικότερα προς την άποψη για μια γενική και απεριορίστη γραμμική πρόοδο. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και ο Διαφωτισμός, που κάτω από την κυριαρχία του οικουμενικού Λόγου θεώρησε την κοινωνική πρόοδο –στους τομείς της ηθικής, της πολιτικής και της αισθητικής– ως ένα αναμενόμενο και ανάλογο φαινόμενο προς την επιστημονική πρόοδο, που επιτεύχθηκε από τον Νεύτωνα στον τομέα της Φυσικής.

Την ιδέα της προόδου μπορούμε βέβαια να την ανιχνεύσουμε από την εποχή κιόλας της Αναγέννησης, ωστόσο η αναβίωση της αρχαίας διανόησης, την περίοδο αυτή, δεν επέτρεψε ίσως τη δημιουργία μιας ιδέας της προόδου όπως την εννοούμε σήμερα²⁴. Αλλά και πιο πίσω ακόμη, στην εποχή των Σταυροφοριών, μπορούμε να βρούμε την αρχή μιας μακράς διαδικασίας περάσματος από το θρησκευτικό στο κοσμικό, που ξεκίνησε στη Δύση και κατέληξε στην τελική φάση του δόγματος της προόδου²⁵.

Ουσιαστικά, ολόκληρος ο σημερινός δυτικός πολιτισμός εδράζεται στην ιδέα μιας συγκεκριμένης ιστορικής κατεύθυνσης, που άμεσα σχετίζεται με την ιδέα της προόδου: μιας προόδου που, όπως πίστευε ο 19ος κυρίως αιώνας, θα ήταν συνεχής και συσσωρευτική²⁶. Ωστόσο, μέσα από την πάλη των τάξεων, αλλά και εξαιτίας της πάλης αυτής και των μονομερώς αξιολογημένων αποτελεσμάτων της, έχει εδραιωθεί μια αποσπασματική και σίγουρα λανθασμένη αντίληψη της προόδου: μια αντίληψη που έχει εξοβελίσει από το θεωρητικό της υπόβαθρο και από το πρακτικό της πεδίο κάθε έννοια ολιστικής θεώρησης, ηθικής (morale) και ηθικού στοχασμού (éthique)²⁷. Δημιουργήσαμε έτσι μια μοντέρνα, μονομερή άποψη της προόδου, που είναι κενή νοήματος και οδηγεί στην επικίνδυνη ψευδαίσθηση μιας συνεχούς γραμμικής πορείας. Στη σωστή της, ωστόσο, διάσταση θα μπορούσαμε ίσως να επιτύχουμε την πρόοδο μέσα από μια συνθετική, διαλεκτική διεργασία άρνησης της άρνησης: άρνησης, δηλαδή, της σημερινής μας κοσμοαντίληψης και πρακτικής.

4. Συμπεράσματα

Η ιδέα της προόδου εμφανίζεται έντονα αντιφατική, τόσο μέσα από μια φιλοσοφική όσο και μέσα από μια κοινωνικοϊστορική προσέγγιση του θέματος. Η σύζευξη προόδου και παρακμής προκύπτει ως μια φιλοσοφικά και κοινωνικοϊστορικά εδραιωμένη αναγκαιότητα. Η ενότητα αντίθετων καταστάσεων και εννοιών και η διαλεκτική τους σχέση προβάλλει έτσι ως η ουσία των πραγμάτων και του γίγνεσθαι.

Η πρόοδος δεν είναι γραμμική, συνεχής και συσσωρευτική. Ο χρόνος του Είναι είναι χρόνος προόδου-παρακμής, δημιουργίας-καταστροφής. Στον άνθρωπο εναπόκειται να κρατήσει –ως μέρος του κοινωνικού συνόλου και με τις αναγκαίες κοινωνικοπολιτικές διεργασίες και ρήξεις– ισχυρές τις περιόδους δημιουργίας και να ελαχιστοποιήσει τις περιόδους καταστροφής: το τέλος της ιστορίας δεν έχει επομένως επέλθει και δεν πρόκειται να επέλθει, στο άμεσο μέλλον, εκτός κι αν επιτρέψουμε να κυριαρχήσει αυτή η κοινωνική ιδεολογία, που με την απληστία, την αλαζονεία και την ύβριν της θα επιφέρει το τέλος αυτό.

Αποφεύγοντας την ψευδαίσθηση μιας συνεχούς γραμμικής προόδου, ένα ηθικά θεμελιωμένο κίνημα ενάντια στη συνδυασμένη όσο και καταστροφική δράση του αγοραίου νεοφιλελευθερισμού, του εργαλειακού λόγου και του επιστημονικού θετικισμού θα μπορούσε –έχοντας ενσωματώσει στους κόλπους του κινήματα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση (όπως τουλάχιστον αυτή επιδιώκεται σήμερα), οικολογικά και ειρηνιστικά κινήματα και κινήματα αυτοδιάθεσης και ελευθερίας των λαών– να αποτελέσει μακρόχρονα το μοχλό για μια ουσιαστική ανθρώπινη δημιουργία και ανάπτυξη: για μια ανάπτυξη που θα σέβεται το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον όχι μόνο της ανθρωπότητας αλλά και ολόκληρου του πλανήτη. Αυτό που επομένως απαιτείται είναι, εν συντομία, μια νέα κοινωνική «πρόταση», μια συνθετική, διαλεκτική διεργασία άρνησης της άρνησης: μια άρνηση, δηλαδή, της κυρίαρχης σήμερα κοσμοαντίληψης και πρακτικής.

Σημειώσεις

1. Βλ. σχετικά, Ε.Ι. Μπιτσάκης, *Η Φύση στη Διαλεκτική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 221-249, όπου γίνεται επίσης αναφορά στα ανάλογα προβλήματα, στην χρήση και στην κατάρρευση των «σοσιαλιστικών» χωρών, στις οποίες αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε επίσης, υπό το έμβλημα του σοσιαλισμού, μια αστική ιδεολογία της προόδου και ένας καταστροφικός οικονομισμός.
2. Ν. Μπερντιάεφ, *Δοκίμιο Εσχατολογικής Μεταφυσικής*, εισ.-μτφρ.-σχολ. Χρ. Μαλέβιτση, Imago, Αθήνα, 1984, σσ. 275-276, 323. Όπως επίσης αναφέρει ο Herbert Butterfield, στο *Η Καταγωγή της Σύγχρονης Επιστήμης (1300-1800)*, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, Α. Χριστοδουλίδης, γ' έκδ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1994, σ. 210, η ιδέα της προόδου περιείχε, ως εκκοσμηκευμένη θρησκευτική αντίληψη, την προσδοκία μιας υπέρτατης τελείωσης με τη μορφή ενός μελλοντικού γεγονότος, που δεν είναι άλλο από αυτό της βασιλείας του Θεού. Σύμφωνα επομένως με την άποψη αυτή, η πρόοδος ενέχει ένα τελολογικό στοιχείο που στη συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζεται μεταφυσικά μέσα από μια εσχατολογική προοπτική.
3. Βέβαια, πολύ πριν τη νεοφιλελεύθερη εκδίπλωση του Προτεσταντισμού, τόσο ο αρχηγός των Άγγλων εμπειριστών Φρ. Μπέικον όσο και ο ιδρυτής της νεωτερικής φιλοσοφίας Ντεκάρτ έβαλαν με το έργο τους τις βάσεις για την τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη και τη σύγχρονη ιδέα της προόδου. Ο Μπέικον, με τις απόψεις του για μια κοινωνία που θα λειτουργεί με βάση την επιστήμη και την τεχνική και θα σκοπεύει στην καθυστάθιση της φύσης, και ο Ντεκάρτ, με τον μηχανιστικό του ορθολογισμό, τη μαθηματική μέθοδο και την ποσοτική διάσταση της σκέψης του, βοήθησαν πράγματι, εκτός των άλλων, και στην εδραίωση ενός επιστημονικού οπτιμισμού, άρρηκτα συνδεδεμένου με τον εργαλειολόγο λόγο, με τον οικονομισμό και με μια τάση του ανθρώπου να κατακυριεύσει τη φύση.
4. Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι το πρόταγμα της χειραφέτησης του λαού και της ανάδειξής του ως αντουργού της ιστορίας αντιπροσέεται στον μαξετισμό σε ένα μεσσιανικό φαντασιακό, που εδράζεται σε μια λαβιρινθώδη «επιστημονική θεωρία». Βλ. σχετικά, Κ. Καστοριάδης, *Η Άνοδος της Ασημαντότητας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, ψηφιοβιβλία, Αθήνα, 2000, σσ. 51-52.
5. Για την κίνηση, ως ενδογενή ιδιότητα της ύλης, και τη διαλεκτική βλ. ενδεικτικά, Ε. Μπιτσάκης, *Το Είναι και το Γίνεσθαι*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1983, σσ. 183-243.
6. Βλ. σχετικά, Ν. Μπερντιάεφ, ό.π., σ. 280.
7. Βλ. σχετικά, G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 187.
8. W.K.C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμ. Τσεκουράκης, γ' έκδ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1998, σσ. 88, 406. Είναι ενδιαφέρον να τονισθεί στη θέση αυτή ότι στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο «Αυτές οι νηφάλιες ορθολογιστικές θεωρίες για την εξέλιξη του ανθρώπου έρχονται σε μεγάλη αντίθεση με τις παλαιότερες θρησκευτικές αντιλήψεις...», καθώς επίσης και το γεγονός «ότι η ιδέα της προόδου ως ανθρώπινου επιτεύγματος μπορεί να διατυπωθεί ήδη από τις αρχές του δού αιώνα».
9. Οι ιδέες για την πρόοδο προκύπτουν την περίοδο αυτή ως αναγκαίο επακόλουθο της προσωκρατικής φυσικής φιλοσοφίας και των φυσικών θεωριών για την εξέλιξη της ζωής. Συνεπείς θεωρίες για την ανθρωπινή προοδό βρισκόμαστε, για παράδειγμα, στον Δημοκρίτο, στον Αισχύλο, στον Σοφοκλή και στον Ευριπίδη, στο έργο του Ιπποκράτη, στον Πρωταγόρα, στον αριστοκρατή Κριτία και στον ποιητή Μοσχίωνα. Βλ. σχετικά, W.K.C. Guthrie, ό.π., σσ. 86-114.
10. I. Düring, *Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*, τόμος Α', μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντέλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1991, σ. 331. Σχετικό επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει ο *Παρμενίδης* του Πλάτωνα. Κάκτος, Αθήνα, 1993.
11. I. Düring, ό.π., σ. 328.
12. Βλ. σχετικά, I. Düring, ό.π., σ. 329. Για τη σχέση δύναμη-ενεργεία βλ. επίσης Ε.Ι. Μπιτσάκης, ό.π., σσ. 130-136 και 158-159.
13. Βλ., σχετικά, I. Düring, ό.π., σ. 330.
14. Ν. Μπερντιάεφ, ό.π., σ. 273.
15. Βλ. σχετικά, Γ. Φαράκλας, *Γνωσιοθεωρία και Μέθοδος στον Έγελο*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου & Σία, Αθήνα, 2000, σσ. 82-185. Για τη φιλοσοφία του Χέγκελ και τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο ον και το μη ον βλ. ενδεικτικά Ε.Ι. Μπιτσάκης, ό.π., σσ. 143-182, όπου υπάρχουν και πολλές σχετικές παραπομπές στο εγγελιανό έργο «Επιστήμη της Λογικής».
16. Η πρόοδος μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει στη στασιμότητα ως υπέρβαση (προς μια θετική κατεύθυνση),

ενώ η στασιμότητα στην πρόοδο, ως στιγμή (ως υπερβατό). Σκεπτόμενοι βέβαια προς μιαν αρνητική κατεύθυνση, θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε στο νοηματικό μας σχήμα και την έννοια της οπισθοδρόμησης (παρακμής). Στην περίπτωση αυτή οι έννοιες «οπισθοδρόμηση-στασιμότητα-πρόοδος» θα συναποτελούσαν μια τριαδική διαλεκτική ενότητα, στο πλαίσιο της οποίας η πρόοδος θα εμφανιζόταν ως μέρος μιας διαλεκτικά συνυφασμένης αλληλουχίας ή και συνύπαρξης αντιθετικών καταστάσεων. Η ενότητα των αντιθέτων παραπέμπει βέβαια άμεσα στην ηρακλείτεια σκέψη, αλλά ακόμη και στη φιλοσοφία των Πυθαγορείων (οπωσδήποτε με μια στατική και διόλου διαλεκτική σχέση).

17. W. Windelband - H. Heimssoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Γ΄ τόμος, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, β΄ έκδ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1991, σ. 112.

18. W. Windelband - H. Heimssoeth, ό.π., σσ. 113, 273. Βέβαια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ε.Ι. Μπιτσάκης (βλ. ό.π., σ. 188), στη βάση της διαλεκτικής του Χέγκελ είναι η ιδέα που βρίσκεται σε αυτοανάπτυξη, ενώ τα πραγματικά αντικείμενα είναι, σε αντίθεση με την υλιστική θεώρηση, μορφές που προκύπτουν από την αλλοτριώση της απόλυτης ιδέας (εγγενούς ιδεαλισμός).

19. Ε. Μπιτσάκης, ό.π., σσ. 219-226.

20. Β.Α. Βαζιούλιν, «Η λογική της Ιστορίας και οι προοπτικές της ανθρωπότητας», *Ουτοπία*, 39, Μάρτιος-Απρίλιος 2000, σσ. 19-20.

21. Yvon Quiniou, «Το ζήτημα της προόδου με αφετηρία το Κομμουνιστικό Μανιφέστο», *Ουτοπία*, ό.π., σ. 129.

22. Yvon Quiniou, ό.π., σ. 132. Στο σημείο βέβαια αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε στις επιστημολογικές απόψεις του Τ. Κουν αναφορικά με τις έννοιες της επιστήμης και της προόδου. Σύμφωνα λοιπόν με τον Κουν, η ανάπτυξη της επιστήμης δεν είναι γραμμική και συσσωρευτική αλλά αποτελεί μάλλον μια ασυνεχή διαδικασία με βίαιες κρίσεις και ανατροπές. Βλ. σχετικά: Τ.Σ. Κuhn, *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, εισο. επιμ. Β. Κάλφας, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, ζ΄ έκδ., Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1999.

23. Yvon Quiniou, ό.π., σ. 130.

24. Η. Butterfield, ό.π., σ. 207.

25. Ε. Σάμπατο, *Άνθρωποι και Γρανάζια*, μτφρ. Α. Αλεξοπούλου, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σσ. 222-223.

26. Ουμπ. Έκο, «Για όλους τους χρήσιμους σκοπούς», στο Ουμπέρτο Έκο, Ζαν-Κλωντ Καριέρ, Ζαν Ντελιμό, Στέφεν Τζέι Γκουλντ, *Σινομιλίες για το Τέλος του Χρόνου*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1999, σ. 268. Είναι ίσως ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ ότι η ιδέα της προόδου κέρδισε σημαντικά με την ανάπτυξη συστημάτων ταξινόμησης του φυτικού και του ζωικού βασιλείου και τη σχετιζόμενη με αυτά εμφάνιση της έννοιας της εξέλιξης τον 19ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, στην ιδέα της προόδου αντιπαρατέθηκε η ιδέα της κυκλικής πορείας της ιστορίας και των «πολιτισμικών κύκλων». Βλ. σχετικά, W. Windelband - H. Heimssoeth, ό.π., σ. 259.

27. Για την ηθική και τον ηθικό στοχασμό βλ. ενδεικτικά Αντρέ Κοντ-Σπονβίλ, Λικ Φερί, *Οι Μοντέρνοι Καιροί και η Σοφία τους*, μτφρ. Γιάννης Κανκιάς, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 2000, σσ. 239-323.